

- Статията е публикувана в сп. Българска реч, г. IX, 2003, кн. 2, с. 28-30. -

- Марияна Витанова -

ПРОБЛЕМИ ПРИ ЛЕКСИКОГРАФСКОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ДИАЛЕКТНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ

В българските диалекти, както и в книжовния език, функционират девет групи местоимения - лични, възвратни, показателни, притежателни, въпросителни, неопределителни, отрицателни, относителни и обобщителни. Всяка местоименна група се отличава с голямо богатство от форми, които трябва да намерят отражение в "Българския диалектен речник", върху който се работи в Секцията за българска диалектология при Института за български език при БАН. Целта на статията е да бъдат поставени някои проблеми, свързани с лексикографското представяне на диалектните местоимения, резултат от наблюдения върху диалектния материал от цялото българско езиково землище и върху някои от съществуващите тълковни речници.

Един от проблемите при изграждането на концепцията за бъдещия диалектен речник е как най-добре да бъдат представени местоименията с оглед на техните граматични и семантични особености, каква структура на речниковите статии да се приеме. Трудностите при лексикографското представяне са свързани с наличието на многобройни фонетични и словообразователни варианти (срв. *тійа, тійе, тїа, тій; т'ам, тѐм; кутрїе, кутрї; онѐзи, онїйа, онѐва; ейсѓзи, айсѓзи; тѓзи, тѓзик, тѓзика* и т.н.) и с особеното място, което местоименията заемат сред пълнозначните думи - те не назовават пряко явления от действителността, а имат заменяща или указваща функция.

При решаването на възникналите въпроси може да бъде използван лексикографският опит, натрупан при съставянето на някои наши речници с тълковен характер, напр. "Речник на българския език" на Н. Геров, "Български тълковен речник. С

оглед към народните говори" (Т. 1 А - К, София, 1951 г.) на Ст. Младенов, "Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век" (София, 1974 г.) и др. Особено ценен е опитът на лексиколозите от Института за български език при БАН, натрупан при работата им върху многотомния "Речник на българския език", в който са включени и не малко диалектни лексеми. Сполуките и допуснатите слабости при отразяването на лексикалното богатство в някои речници от поредицата "Българска диалектология. Проучвания и материали", както и по-новите издадени или приети за печат диалектни речници на отделни селища или региони, също обогатяват лексикографската практика. През 2001 г. излезе и "Кратък речник на диалектните думи" с авторки Л. Антонова-Василева и Сл. Керемидчиева, който представя диалектна лексика, срещаща се в художествената литература, изучавана в българското училище.

Като се вземат предвид специфичните особености на българския език, би било полезно да се проучат и методите на работа при изработването на някои чужди, предимно славянски диалектни речници, напр. словашкия диалектен речник *Slovník slovenských nářečí* (Т. 1 - 3, 1994, Bratislava), полските *Słownik gwar polskich* (Т. 1 - 5, 1977, Wrocław); В. *Sychta*. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* (Т. 1 - 7, 1967 - 1976, Wrocław); В. *Sychta*. *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*. Wrocław (Т. 1- 3, 1980 - 1985); *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (Т. 1 - 3, 1987); J. K. *Novak*. *Słownik gwary górali żywieckich* (2000, Warszawa) и др., многотомния *Словарь русских народных говоров*, под редакцията на Ф. П. Филин (Т. 1-17, 1965 - 1981, Москва); някои областни руски диалектни речници като *Словарь русских говоров Среднего Урала* (Т. 1- 5, 1964 - 1984, Свердловск); *Словарь современного русского народного говора* (д. Деулино Рязанского района, Рязанской области), (1969, Москва); З. В. *Валюскинская* и др. *Словарь русских донских говоров* (Т. 1 - 3, 1975 -1976, Ростов на Дон); *Словарь русских говоров Новосибирской области* (1979, Новосибирск); Л. Е. *Элиасов*. *Словарь русских говоров Забайкалья* (1980 , Москва) и др.

Обикновено речниковите статии имат следната структура – заглавна дума, граматична характеристика, тълкуване на значенията, илюстративен материал, фразеологични единици, справочен отдел. При диалектните речници е необходимо да се покаже и географското разпространение на отделните значения, заедно със сведения за времето на терения запис (ако е възможно) или източника, от който е ексцерпирано местоимението.

Първият въпрос, който възниква при разработването на речниковите статии, е кои местоименни форми да се включат като отделни заглавни думи. Идеалният вариант за пълно представяне на словното богатство на българските диалекти би бил да се включат като отделни заглавки всички местоименни форми. Това също би улеснило ползването на речника от по-широка читателска аудитория, за която облици като *мòне, мъне, тòгу, вой, хми, хни, кутри, н'акутри, никутри, с'акутри, буди́н, нибуди́н, бърди́н, пуди́н, никана, всèкана, свàшто, сичкома, секойа́к, с'акушни, ажит* и др. едва ли са познати. Наличието на многобройни морфологични, словообразователни и фонетични варианти обаче, както и необходимостта от локализиране на формите, биха довели до неимоверно нарастване на речниковия обем. Затова е необходимо да се потърси диференциран подход към отделните групи местоимения, така както постъпват в своите речници Н. Геров и Ст. Младенов.

Най-много трудности при лексикографското представяне създава групата на личните местоимения. Причината се крие от една страна в суплетивизма на парадигмата и от друга - в съществуването на разнообразни пълни и кратки падежни облици в рамките на диалектната макросистема. Всички лични местоименни форми би трябвало да се дадат като отделни заглавни думи. Речниковите статии да се разработят подробно при формите за именителен падеж. За представителен да се избере този вариант на местоимението, който стои най-близо до книжовната форма. Например от употребяваните в диалектите облици за второ лице единствено число *ти, тìзе, тìзека, тìна, тìнака* и т.н. да се избере *ти*. След заглавната дума се изброяват

останалите варианти и всички падежни форми. Редът на подреждане на вариантите трябва да се уточни предварително.

Именителните форми за женски и среден род при третоличното местоимение, както и пълните и кратки падежни облици, също би трябвало да се разработят като самостоятелни заглавки. Това се налага от факта, че те често са носители на повече граматични значения не само в границите на един говор, но и по цялата езикова територия, напр. *онà* се среща не само като лично местоимение за женски род единствено число (западни говори), но и като форма за среден род множествено число (погранични говори); в различни диалекти *нèга* е форма за гломеративен падеж мъжки и среден род (тракийски, родопски и погранични говори) и за гломеративен падеж женски род (някои източнорупски и мизийски говори); в повечето български говори *и* се употребява със значение дателен падеж женски род, но се среща и като форма за гломеративен падеж мъжки и среден род (мизийски говори); *му* е местоимение за дателен падеж мъжки, среден род или женски род, за трето лице множествено число и за винителен падеж първо лице множествено число; *н'оф* има граматични значения винителен падеж мъжки и среден род и дателен падеж мъжки и среден род и т.н.

Принципът на цялостно препращане към основната форма, напр. *него* вж. *той*, *вас* вж. *вие*, който се използва в "Речник на българския език" за косвените местоименни форми, при диалектния материал не е напълно приложим и поради необходимостта от локализиране. Най-подходяща би била следната структура на речниковите статии: заглавна дума, граматична характеристика, препратка към основната форма при тълкуването, илюстративен материал с географското разпространение, напр. *ной* лич. местоим. вж. *она* - *Па нòй приснìло йу се да глèда и да лекуйе със чеснò дръвò* (с. Гурмазово, Соф.).

При останалите местоименни групи като заглавни думи би трябвало да се представят формите за мъжки род именителен падеж. Облиците за женски и среден род, за множествено число и падежните форми, ако има такива, да се включат изцяло или

съкратено в същата речникова статия, напр. *кой* вин. *кого*, *ко̀га*, дат. *ко̀му*, *ком*, ж. *ко̀я*, ср. *ко̀е*, мн. *ко̀й*; *наш*, *-а*, *-е*, *-и* и др. Този начин на представяне е застъпен в речниците на Н. Геров, Ст. Младенов, руските диалектни речници и др.

От съществуващите фонетични варианти като представителен в заглавката отново да се избере този, който стои най-близо до книжовния език. Ако местоимението няма съответствие в съвременния български книжовен език, приема се вариантът, който е най-близък до старобългарската форма, напр. сред *боадѝн*, *бъдѝн*, *будѝн* се избира *боедѝн* (срв. стб. *любо єдинъ*) и др.

Словообразователните варианти, напр. *то̀зи* и *то̀а*, *су̀зи* и *со̀а*, *но̀зи* и *но̀а* и др., се представят като самостоятелни заглавки.

Някои местоимения имат в българските диалекти повече значения, напр. *той* се употребява в мизийските говори освен като лично местоимение и като показателно; *боедин* се среща с неопределително и с отрицателно значение в южните диалекти; *кой* е въпросително и относително местоимение в западните говори и др. Обикновено в речниците основното значение, което за диалектния материал е най-широко разпространеното, се поставя непосредствено след граматичната бележка. Останалите значения се дават на нов ред след арабска цифра. В някои случаи се използват и римски цифри, а също и букви, напр. *боедин* 1. неопред. местоим. - а) като съществ. някой; б) като прил. някакъв; 2. отриц. местоим. - а) като съществ. никой; б) като прил. никакъв; *ни* 1. лично местоим.; 2. притеж. местоим.; *нѐго* 1. лично местоим.; 2. показат. местоим.; *той* I. лично местоим. - 1. м.р., 2. ср.р.; II. показ. местоим. и др.

Последният въпрос, на който е необходимо да се отдели внимание, е свързан с тълкуването на местоименията. Основният начин за обясняване на местоименните значения в диалектните речници е чрез книжовните синоними, напр. *ажѝт* относит. местоим. 'който'; *нибудѝн* отриц. местоим. 'никой' и др. Описателни и структурно-описателни дефиниции се налага да се използват при някои местоимения, които нямат точни книжовни

съответствия и са нужни допълнителни разяснения, напр. при особените притежателно-показателни местоимения в тракийските говори - *тòйзимуф*, *сòйзимуф*, *нòйзимуф*, при обобщителните местоимения за посесивност *сèчий*, *-а*, *-е*, *-и* 'на всички' (Банско) и *с'àкушни*, *с'àкушнителу* (Съчанли, Гюмюрджинско), при местоименията от тройната показателна система - *тòзи*, *нòзи*, *сòзи* и *тìйа*, *онìйа*, *овìйа* и др.

Тук бяха набелязани само някои проблеми, свързани с лексикографското представяне на диалектните местоимения. В бъдещата работа по създаването на "Български диалектен речник" ще възникват още много нови проблеми, чието разрешаване е предстоящо.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Бояджиев Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. С., 1991.
- Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. С., 1964.
- Български диалектен атлас. Т. II. Североизточна България. С., 1966.
- Български диалектен атлас. Т. III. Югозападна България. С., 1974.
- Български диалектен атлас. Т. IV. Северозападна България. С., 1981.
- Генадиева Г., К. Ничева, С. Спасова, Кр. Чолакова. Ръководство за съставяне на Речник на българския език. С., 1966.
- Кабасанов Ст. Един старинен български говор. Тихомирският говор. С., 1963.
- Костова Т. Системата на личните местоимения в говора на с. Смилян, Смолянско. - Български език, 1978, кн. 3, с. 215-223.
- Мирчев К. Източномакедонското и родопско *боедин*, словенското (n)obeden и западномакедонското *zàádný* - *žaden*. - Мак. преглед, г. VIII, 1932, кн. 2, с. 9 - 22.
- Стойков Ст. Българска диалектология. С., 1993 г.

Стойчев Т. Родопски речник. Българска диалектология.
Проучвания и материали. Кн. II, 1965, с. 119-314. Кн. V,
1970, с. 153-221.